

Hoffmann István, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.*
A Magyar Névarchívum Kiadványai 16.
Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010.

4.7. *turku*

Az alapítólevélben *turku*-ként szereplő, helyet jelölő szónak már az olvasata is elvileg kétféle, helyesírás-történeti szempontból egyforma eséllyel figyelembe vehető lehetőséget vet fel: palatális és veláris magánhangzókkal egyaránt olvasható. A két olvasatváltozat értelemszerűen más-más szóval, szócsoporttal hozza összefüggésbe a szórványt.

A veláris [*turku*] olvasat a szakirodalomban komolyabban nem vetődött fel, e lehetőséget BÁRCZI sem említi (1951: 16–7). Erre utal azonban a TESz.-nek az a megoldása, hogy a Tihanyi alapítólevélnek ezt az adatát — kérdőjellel ugyan — a *torok* első előfordulásaként tünteti föl. Ugyanígy jár el az EWUng. is. Az azonosítást a jelentés oldaláról az teszi elképzelhetővé, hogy a *torok* földrajzi köznévként is használatos, a TESz. meghatározása szerint 'térsgnek, területnek, helysgnek stb. bejárati része, kezdete' jelentésben. Földrajzi köznévi szerepét mai előfordulásai is jól mutatják, ezek között főleg vízrajzi szóként található meg, többek között 'vízfolyás torkolata', 'öböl', 'partszakadék' jelentésben (NEMES 2005: 187). Ebből a töből való a mai köznyelvi *torkolat* is, amely a 17. század elejétől adatható (TESz.). Ez az azonosítás — elsöre legalábbis úgy tűnik — könnyen kapcsolható az alapítólevélben *lacus*-ként említett *turku*-hoz, amely

így jól beleillenek a szomszédságában szereplő földrajzi köznevekkel azonos alakú megnevezések (*zakadat, aruk, seg*) sorába. Csakhogy a *torok* szót önmagában sem közzóként, sem pedig tulajdonnévként nem nagyon szokás helymegjelölésre használni ugyanúgy, ahogyan más, metaforikus úton földrajzi köznévvé lett testrészneveket (pl. *fő ~ fej, oldal* stb.) sem. E szavak ugyanis speciális részegész viszonyt fejeznek ki, s ennek megfelelően helymegjelölésre leginkább szó szerkezetekben alkalmazhatók: valaminek a torkáról, fejről stb. lehet főképpen beszélni. E fontos névtipológiai körülmény a szórványnak a *torok*-kal való összekapcsolását igen csekély valószínűségűvé teszi, s ezért még kérdőjellel sem igen indokolt e főnév adatai közé sorolni.

A *turku*-nak a szakirodalomban széles körben elterjedt [*türkü*] olvasatát a szórvány által jelölt helynek a (Sió)Fokhoz közel fekvő Töreki pusztával való azonosítása magyarázza. Ezt az összefüggést — amely már SZAMOTÁNÁL is feltűnik (1895: 145) — ERDÉLYI LÁSZLÓ birtoklástörténeti érvekkel támasztotta alá (1908: 347–50), és kétkedve ugyan, de BÁRCZI is elfogadta (1951: 16). PAIS az *ursa*-t tárgyalva ugyanebből az azonosításból indult ki (1955c: 96). A kérdéses hely neve szerepel mind az 1092-ből való hamis, mind az 1211. évi hiteles tihanyi összeírásban: az +1092/+1274//1399-es oklevél *Turuk* formában közli a nevet (DHA 1: 283), 1211-ben pedig *Thurkh ~ Turk ~ Turch* alakban fordul elő (ERDÉLYI 1908: 515–6). A két határleírás ugyan nem pontosan azonos területeket jelöl meg, de az kétségtelen, hogy mindkettő a Fok településtől nyugatra fekvő, Jód, Endréd, Zamárdi közé eső birtokot tárgyalja, ahol a mai Töreki is fekszik. Egyértelműen nyilatkozik az az 1358-ra keltezett hamis oklevél is, amely *Turuk* falut, a tihanyi apátság birtokát a Fok vize melletti *Keleti* (a későbbi Kiliti) szomszédságában levőnek mondja (ERDÉLYI 1908: 557–8).

Aligha lehet kérdéses, hogy az alapítólevélben szereplő *turku* ezzel a később *Türk*, illetve *Türük ~ Török*, majd pedig *Törek ~ Töreki* néven említett hellyel azonosítható. Ám az oklevélben ez nem mint ilyen néven adományozott birtok szerepel, hanem *huluoodi* birtok határpontjaként van megemlítve; a szöveg szerint a kérdéses terület határa *ad lacum turku* húzódik. E szövegrészt többnyire *'turku* (nevet viselő) *tó'*-ként értelmezik (vö. pl. MÉSZÖLY 1956: 7, ÁrpOkI. 106, ÉRSZEGI 2004: 2) annak alapján, hogy a szórványemlékek magyar helynevei előtt álló latin földrajzi köznevek rendszeren az adott hely fajtáját jelölik meg. Ez a szerkesztésmód a latin nyelvű szövegek jellegzetes grammatikai formája: a latin nyelvtanok nyomán SZENTGYÖRGYI appozíciós szerkezetnek nevezi az ilyeneket (2009a: 65–7). Ám a latin földrajzi köznevet követő magyar helynév nemcsak ilyen helyzetben lehet, hanem genitívuszos szerkezetet is alkothat az előtte álló szóval. Mivel azonban a magyar elem ilyenkor ragozhatatlan névszóként viselkedik, a genitívuszi formát csak szemantikai alapon lehet feltételezni. Erre a szerkesztésmódra az itt elemzett szöveghely szomszédságában is van példa: SZENTGYÖRGYI az *ad angulum aruk*-ot ilyen szintagmának tartja, és az *'árok sarka, kanyarulata; zuga'* jelentését adja (2009a: 64–5).

A *lacus turku* ilyen értelmezésére az ad lehetőséget, hogy a magyar név a későbbiekben csakis településnévként adatolható, tó, víz neveként nem fordul elő. Ebben az esetben a szerkezetet 'turku (település) tava'-ként értelmezhetjük. Hasonló megjelölések gyakran előfordulnak az oklevelekben, egyet az 1211. évi tihanyi összeírásból, éppen a fent mondott hely közvetlen szomszédságából idézni tudunk: „ad *stagnum Somardy* et per mediam *piscinam Somardi*” (ERDÉLYI 1908: 516), ahol Szamárdi (a későbbi Zamárdi) település neve áll tavának jelölőjeként. E magyarázat révén elhárulnak azok a gondok is, amelyek a névfejtésben a víznévi vagy településnévi jelleg megítéléséből adódóan névtipológiai szempontból a *turku* kapcsán fölvetődhetnek, sőt föl is vetődtek (vö. BÁRCZI 1951: 17), hogy tudniillik népnevek önmagukban ritkán szoktak víznévként szerepelni. A fenti értelmezésből következően azonban az etimológiában településnévként kell figyelembe vennünk a szórványt. *Turku* település tava bizonyára az a tóvá kiszélesedő, nagyjából észak–déli irányban mintegy 5-6 kilométer hosszúságban elnyúló vízer lehetett, amely még a 19. századi térképeken is szerepel Töreki puszta mellett nyugatra (MKFT), s amelynek egyes részei ma is halastóként funkcionálnak, és a *Töreki-halastavak* nevet viselik (SMFN 152).

Töreki település egykori határáról a ma használatban lévő helynevek alapján meglehetősen pontos képet kaphatunk. Maga *Töreki* vagy másképpen *Töreki-puszta* mint külterületi lakott hely Balatonkiliti nyugati határszélén fekszik, tőle északra a *Töreki-ásó*, délre a *Töreki-főső*, a *Töreki-hégy* és a *Töreki-láp* jelzi az egykori határát (SMFN 150–2), de mellettük valószínűleg még a *Török-hagyás* is ebbe a névbokorba tartozik (ez utóbbi hangváltoztaként való megjelenéséről lásd alább). Az egykori halastavak emlékét őrzi a településtől északra található *Békás-tó* is (SMFN 151). Ettől nyugatra, Zamárdi északkeleti határrészen *Töreki-dűlő*-nek hívnak egy területet (SMFN 147), a szomszédos Balatonendrén pedig a 19–20. századi térképes források és élőnyelvi gyűjtések említenek *Töreki- ~ Töröki-határ*, *Töreki-dűlő* nevű területet (SMFN 160). Az egykori Töreki falu területén ma tehát három település osztozik, ami arra utal, hogy viszonylag nagyobb kiterjedésű lehetett. Ezt erősíti meg ERDÉLYI következtetése is, amely szerint 1211-ben Türk a tihanyi apátság legnagyobb birtokai közé tartozott (1908: 349). E településnek, amely királyi birtok volt, a határleírások szerint csak az északi, a Balaton felé eső részeit adományozhatta I. András a tihanyi apátságnak.

Az eladományozást követően bizonyára az apátságnak juttatott birtokrészen is létesülhetett település, amit az mutat, hogy az +1092/+1274//1399. évi összeírás két azonos nevű falut említ egymás mellett: „*villa Turuk* cum silva inter *aliam villam Turuk* et inter villas Jod, et Endred” (DHA 1: 283). A névazonosság megszüntetésére később a korábbi, délebbre fekvő település megnevezésében a tulajdonost magában a névben is megjelölték, és ennek megfelelően 1229-ben *Kiralturky* — azaz *Királytürkje* — formában említik (Cs. 2: 620, 653). 1458-ban

az apátság tulajdonában lévő birtok *Appathy-thelek*-ként szerepel mint Endrédi Imre *Theurek* birtokának a szomszédosa (ERDÉLYI 1908: 349). ERDÉLYI szerint ezt követően a terület átmenetileg kikerült az apátság kezéből, amely csak évszázadok múlva szerezte azt vissza (i. m. 350). A névelkülönülés végül úgy zárult le, hogy az apátsághoz tartozó település a természeti környezetére utaló új nevet kapott, s ezt követően *Tóköz(i)(puszta)* néven szerepel (vö. BÁRCZI 1951: 16, MKFT, GÖNCZY–KOGUTOWICZ). Erről még a legújabb időkben is ismeretes volt, hogy „a Tihanyi Apátság építtette” (SMFN 146).

A *turku* szórvány azonosításának nagyfokú bizonyossága lehetővé teszi, hogy etimológiáját Töreki nevére vonatkozóan adjuk meg. Ennek mai élőnyelvi adatai különböző földrajzi köznévi utótagokkal is kiegészülve döntő többségükben *Töreki* formájúak, de föltűnik közöttük *Töröki* változat is (SMFN 1144–5). A 19. századi forrásokban vegyesen szerepel második szótagbeli illabiális (LIPSKY, Mappa, MKFT) és labiális (MoGSz. 2: 217, GÖNCZY–KOGUTOWITZ) magánhangzóval. Hasonló adatait ismerjük az egykor Zala, majd Veszprém megyéhez tartozó, Keszthelytől északkeletre fekvő Törökpuszta településnek is (FNESz., VeMFN I, 210). E váltakozás, amelyet hangtani természetűnek nemigen tartathatunk, leginkább azt mutathatja, hogy a nyelvtudat mind a *törek* (amelyben alsó nyelvvállású *e* szerepel), mind pedig a *török* szóval összefüggésbe hozza e neveket. A Fokhoz közeli Töreki nevében a régi forrásokban a szóvégi *-i* nem szerepel, így kétségtelen, hogy ezzel a képzővel legfeljebb csak a középmagyar korban bővült.²²

A település ómagyar kori adatait CSÁNKINál az alábbiak szerint találjuk meg: a már említett 1229-ből való *Kiralturky* mellett é. n.: *Toruk*, 1436, 1458: poss. *Thewrek*, 1460: *Twrek* szerepel (Cs. 2: 653). E névvel alakilag összevethetők az adott korban további két település előfordulásai is: a már említett Zala megyei Törökpuszta 1262: *Turek*, 1412: *Terek*, 1446: *Thewrek* (Cs. 3: 118), egy a 16. században elpusztult Hunyad megyei falu pedig [1330]: *Turek*, 1332–6/PR: *Thurek*, *Turk* (Gy. 3: 300), 1390: *Terek*, 1444: *Thewrewk* stb. (Cs. 5: 143) alakban szerepel. Az adatok hangtani tekintetben lényegében ugyanazt a képet mutatják, mint amit az újabb kori formák is, a régiségben azonban a második szótag magánhangzója mellett az első szótagé is hol labiális, hol illabiális formában fordul elő. A Fok melletti Töreki 1055-ből való *turku* adata hangtörténeti szempontból nehézség nélkül illeszthető a fenti említésekhez: a későbbi formákban jelentkező második szótagbeli magánhangzó hiányát a tövégi magánhangzó

---

²² Nem tartozik ugyan szorosan a tárgyhoz, de érdemes megjegyezni, hogy a képzőben nem az *-i* melléknévképzőt — amely jelzős szerkezetű névösszetételekben járulhatna szabályosan az előtagként álló névhez —, hanem az *-i* helynévképzőt kell látnunk, mivel ez a formás a helynév alapelakjában is szerepel, amely csak később egészülhetett ki — alakváltozatként — a *puszta* utótaggal.

megléte magyarázza. Ugyanez a hangzóhiányos töváltozat jelenik meg a fent bemutatott *Kiralturky* adatban is, amelyből a 3. személyű *-i* birtokos személyjel kapcsolódása miatt hiányzik a kérdéses magánhangzó.

A név eredetét vizsgálva a kutatók lényegében kétféle elképzelést fogalmaztak meg: vagy a *törek*, vagy a *török* (< *türk*) szavakat keresték — ez utóbbit inkább áttételesen — a helynévben. BÁRCZI mindkét lehetőséget felvetette, ám a *törek*-ből való származtatást kevésbé tartotta valószínűnek (1951: 16–7). KISS LAJOS viszont a Zala megyei Törekpuszta esetében — amely etimológiai tekintetben aligha választható el az itt elemzett alapítólevélbeli névtől — éppen fordított súllyal vette figyelembe a két kínálkozó lehetőséget (FNESz.). KRISTÓ-MAKK-SZEGFÜ (1973: 11–2) és ZELLIGER (2005: 22) viszont csak a *türk* ~ *török*-kel való összefüggést említi meg, a TESz. és az EWUng. is — mint fent már jeleztem, a *torok* mellett — csak ez alatt közli kérdőjellel a Tihanyi alapítólevél megfelelő adatát.²³

A *törek*-kel való egyeztetést elvileg nehezíthetné az a körülmény, hogy a szóban alsó nyelvválású *e* szerepel, ami nem felel meg a fenti nevekben *e* helyütt megjelenő palatális labiálisnak, ám a *törek*-nek egyrészt van *török* formája is (TESz.), másrészt a helynévben az eredetétől függetlenül — például más szóhoz való asszociatív hozzákapcsolása révén — is történhetnek nem szokványos, nem „szabályszerű” változások. Nagyobb súllyal esik a latba azonban a helynévnek és a vele összefüggésbe hozott közszőnek a névtipológiai, jelentéstani vallomása. A *törek*-nek etimológiai szótárunk két, itt is figyelembe vehető jelentését adja meg: 1. 'gabonaszár és kalász törmeléke', 2. 'trágya', amelyek közül csak az elsőre van biztos közszői adatunk a régiségből, a 14. század végéről (TESz.). Helynév-tipológiai tapasztalatok azt mutatják, hogy ilyen speciális jelentésű mezőgazdasági szakszóból nemigen szokott helynév keletkezni, pláne nem településnév. BÁRCZI érezhette is ezt a nehézséget, hiszen amellett, hogy *e* lehetőséget kevésbé valószínűnek mondta, feltette azt is, hogy a *tör* igének ez a *-k* képzős származéka 'törmelék' vagy 'törés, omlás' jelentéssel szolgálhatott esetleg a helynév alapjául, amely ily módon „térzíni formát jelölő vagy a talajviszonyokra (tőzeges, korhadásos föld) vonatkozó nevek közé tartoznék” (1951: 17). KISS LAJOS a 'törmelék' jelentésre alapozta névfejtését, amelyet a tőzeges láptalajjal hozott összefüggésbe (1982: 481, FNESz. *Törekpuszta*). Csakhogy az itt idézett jelentésekre nincsen semmiféle adatunk, s olyan közszőt, földrajzi köznevet sem ismerünk sem a múltból, sem a mai nyelvjárásokból, amely *e* fogalomkörben legalább a fent jelzett ígéhez valamilyen módon is kapcsolható volna. Ez a körülmény az előzőekben mondottakkal együtt azt sugallja, hogy *e* feltételezést a név magyarázati lehetőségei közül nagy valószínűséggel kiiktathatjuk.

---

²³ A Fok melletti *Törek*-nek a TESz. által szintén megemlített, +1092/+1274//1399-ből és 1211-ből való adata mellől azonban hiányzik a kérdőjel, ami mindenképpen következetlenségre utal.

A szakirodalom is jóval nagyobb valószínűséggel szól a névnek a *türk ~ török* népnévvel való összefüggéséről, s egységes a felfogás abban a tekintetben is, hogy ez személynévi áttétellel válhatott helynévvé (BÁRCZI 1951: 16–7, FNESz. i. h., ZELLIGER 2005: 22, valószínű származtatásként: KRISTÓ 2000: 24). *Türk ~ török* népnevünk az általános vélemény szerint még a vándorlások korában kerülhetett be a magyar nyelvbe (TESz.), LIGETI feltevése szerint a kazárok jelölőjeként, s e szót a hódoltság kori intenzív kapcsolatok támaszthatták fel és tölthették meg új jelentéssel az ómagyar kor vége felé (1986: 204, 270–1). E népnév alapelakban — amely analogikus tővéghangzóval kiegészülve **türkü*-nek hangozhatott (E. ABAFFY 2003: 321) — vagy esetleg *-i* képzővel ellátva ugyanúgy szerepelhetett helynévként, mint ahogyan erre más népnevek (*orosz, német, cseh* stb.) is számos példát mutatnak.²⁴ E reális lehetőséget azonban — más összefüggésben — csak KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ említette meg (1973: 11–2). A szó személynévi használatára a Dömösi adománylevél 1138/1329: *Turcu* adatát hozzák fel a névvel foglalkozó szerzők, ami valóban elképzelhető azonosítás, e mellé az Árpád-korból azonban legfeljebb egy-két további adatot tudunk tenni: 1295/1405: *Turk*, 1278/1378: *Turek* (ÁSz.). Egyet kell értenünk ugyanakkor a TESz. figyelmeztetésével, amely szerint az írásképek alapján szóba jöhető tulajdonnévi — köztük is különösen a személynévi — adatoknak csak egy része tarthat a *türk ~ török* családjába. E népnév személynévi használatában azonban kételkedni semmi okunk sincs, s e feltevésünket közvetve megerősíti az is, hogy a szó később családnévként is előfordul (vö. pl. RMCsSz. *Török*, itt azonban a ma is létező *Türk* családnév nem szerepel).

A fentiek alapján úgy vélem, hogy a Tihanyi alapítólevél *turku* szórványát nagy valószínűséggel kapcsolhatjuk *türk ~ török* szavunkhoz, amely akár népnévként közvetlenül, akár személynévi áttétellel is a kérdéses település nevévé válhatott.

---

²⁴ E népnevek között azonban olyanok is vannak (*besenyő, böszörmény* stb.), amelyek csakis képző nélkül fordulnak elő helynévként. A népnevekből lett településnevek morfológiai szempontú áttekintését RÁCZ ANITA végezte el a közelmúltban (2008).